

Hayekyen Ebeveyn Hakları Teorisi*

Steve Horwitz

Ekonomi Profesörü

Çeviren: Abdulkadir Pekel

Son birkaç on yıl, anne-babaların çocukları üzerinde uygulamak istedikleri denetimde çarpıcı bir artışa sahne oldu. Kontrole yönelik bu istek, çocukların özgürlük sahasını yavaşça sınırlayan, polis ve okullar gibi, çeşitli kurumlar tarafından pekiştirildi. Örneğin yerel polis, çocuklarının yalnız başına okula gitmesine ya da parkta oynamasına izin veren anne-babaları tutukluyor. Bu durum karşısında, çocukları için ne derecede özgürlüğün doğru olduğuna karar verme yetkisinin anne-babalara bırakılmasını hedefleyen “free-range kids”¹ hareketinin doğuşuna şahitlik ettik.

Liberteryenler bu hareketin doğal müttefikleri; buna ek olarak, ebeveynlik haklarını meşru olduğu üzere kullanan, çocuklarını nasıl yetiştireceği konusunda en iyi kararı uygulayan anne-babaların yerel makamlar tarafından tutuklanmasından rahatsızlık duyan liberteryen harici düşünce ekollerine mensup kişilerin sayısı giderek artıyor. Öte yandan, liberteryenlerin, çocuklara özgür alan bırakan ebeveynliğe biraz entelektüel destek sağlayabilecek tutar-

* “A Hayekian Theory of Parental Rights”, *Policy Report*, Cato Institute, 2015.

1 Türkçeye “açık alan çocukları” olarak çevrilebilecek bu ifade, çocukların yaşlarına ve dönemlerine uygun olduğu ölçüde özgürce hareket edebilmeleri yönünde teşvik edilmeleri gerektiğini ileri süren “free-range parenting” anlayışı ile ilgilidir. (çevirenin notu).

lı bir ebeveyn hakları teorisi var mı? Bence var ve bu, F. A. Hayek'in anlayışında bulunabilir.

Binlerce sayfalık yazılı çalışmalarında Hayek, toplumsal kurumların en önemlilerinden biri olan aileden, dikkat çekici oranda az bahsetmiştir. Diğer birçok klasik liberal gibi, o da önemli sosyal normların ve değerlerin yayılmasında ailenin önemine işaret etmiştir, fakat ailenin gerek genel olarak toplumsal düzende, gerekse klasik liberal bir toplumun kuruluşunda anahtar bir kurum olarak oynadığı rol hakkında neredeyse söyleyecek başka bir şeyi yoktur. *Hayek's Modern Family: Classical Liberalism and the Evolution of Social Institutions* adlı kitabımda (Hayek'in Modern Ailesi: Klasik Liberalizm ve Toplumsal Kurumların Evrimi) Hayek'in entelektüel çerçevesini ailenin tarihi, modern dünyadaki işlevleri ve klasik liberallerin aile politikasına ilişkin konularda nasıl düşünebileceği konularına uygulayarak bu boşluğu doldurmayı çalışıyorum. Tartıştığım konulardan biri de ebeveyn hakları meselesi. Hayekyen anlayışın bizi, ebeveyn haklarının güçlü bir savunusunu sergilemeye ve açık şiddet ya da istismar olayları hariç, ailelere müdahale edilmesi durumunda, müdahaleyi gerçekleştirenlerin üzerine yüksek ispat yükü yüklemeye sevk etmesi gerektiğini ileri sürüyorum. Ayrıca, ebeveyn hakları çocukların korunmasına yönelik bir yükümlülüğü de beraberinde getirir.

Güçlü Ebeveyn Hakları İçin Hayekyen Bir Argüman

Bilginin dağınık, bağlamsal ve genelde örtük olması fikri, Hayek'in entelektüel çerçevesinde anahtar rodedir. Hiç kimse her şeyi bilmez; seçeneklere ve yapılan seçimin doğrudan sonuçlarına en yakın olan kişiler, ne yapmak gerektiğini bilme noktasında en iyi pozisyonadadır. Bu argüman Hayek'in sosyalizme yönelik itirazlarının ve piyasa savunusunun çekirdeğidir: İyi tanımlanmış ve iyi korunan mülkiyet hakları ile insanların, yerel bilgilerini, kaynakların en iyi şekilde kullanımını sağlamak üzere geliştirmelerine ve bu bilgilerden yararlanmalarına zemin hazırlarız. Aynı şekilde, çocuğu için neyin en iyi olduğunu bilen kişi; gerekli dürtülere ve ilgili en iyi bilgilere sahip olan ebeveindir. İyi tanımlanmış ve iyi korunan ebeveyn hakları, anne-babaları bu bilgilerle hareket etmeye teşvik eder ve böylece çocuklar için en iyi sonuçların ortaya çıkmasını sağlar.

Ailedeki samimi ortam, anne-babalara çocukları hakkında derinlemesine ve çoğu zaman örtük bilgiler temin eder, ki bu bilgiler toplumsal kural ve yargıların yayılması için en etkili yolları bulmakta kullanılabilir. Ebeveyn-çocuk uyum sürecinin büyük bir bölümü taklit ile işler. Taklit, açıkça dile

getirilemeyen bazı bilgilerin aktarılmasında bir araçtır. Aile, bu şekilde taklit yoluyla öğrenme için ideal bir ortam temin eder.

Anne-babalar bu davranışların öğrenilip öğrenilmediğinden emin olma konusunda da güçlü dürtülere sahiptir. Aile, uygun davranışın ebeveyn-çocuk ilişkilerini daha düzgün hale getirdiği, toplumsal etkileşimin başlıca alanı olma özelliğini sürdürmektedir. Bu sorumluluğu kısmen anne-babalar taşır çünkü geniş ailenin diğer üyeleri, kendi çocuklarının yanlış davranışları sebebiyle olumsuz şöhretin dışsal etkilerine katlanmak zorunda olabilirler. Toplumsal ilişkilerin kurallarını öğrenmeyen çocuklar anne-babalarının doğrudan ya da dolaylı olarak sıkıntı yaşamasına yol açar, bu sebeple anne-babalar, çocukların münasip kuralları öğrenmesini sağlama yönünde inisiyatif alırlar.

Bu Hayekyen sosyalleşme sürecinde ailenin rolü okullar, ibadethaneler ve sivil toplumun diğer unsurlarıyla tamamlanır. Ancak, bu unsurlardan hiçbiri ailenin yerini tutamaz. Çocuk yetiştirme konusunda yönetim sorumluluğunun ebeveyne bırakılması, çocuk hakkında ilgili kararın verilmesi hakkını, çocukla ilgili en çok bilgiye en güçlü dürtülere sahip olanlara, yani ebeveyne verir. Çocukların velileri açık bir şekilde tanıdığı ve bu velilerin gerekli bilgi ve güdülere sahip olduğu yerde çocuklar, ailenin Hayekyen işlevleri olan, anne-babanın davranışlarını örnek almaya ve toplumsal davranışla ilgili sözlü olarak eğitime daha yatkın olacaktırlar. Sorumluluğun dağılık olduğu ve yetki sahibi olanların gerekli bilgi ve güdülenmelere sahip olmadığı yerde ise, diğer alanlarda karşılaşmaya alışık olduğumuz aynı bildik problemlerle yüz yüze gelmeyi bekleriz. Sonuç olarak, çocuk yetiştirme meselesini “köy halkına” bırakarak başarıya ulaşma şansı, tarım ya da endüstri yönetimini “köy halkına” bırakarak başarılı olma şansından daha fazla değerlidir.²

Anne-Babalar, Çocuklarını İhmal Edebilir mi?

Ebeveyn hakları konusunda en ayrıntılı ve adı çıkmış liberteryen tartışmalardan biri Murray Rothbard'ın *Ethics of Liberty* (Özgürlük Ahlakı) kitabındadır. Rothbard, geleceğin yetişkinleri olma özelliklerinden dolayı çocukların, ferdi otonomi³ hakkına sahip olduklarını haklı olarak ileri sürmektedir. Bu, onlara yalnızca anne-babalarının mülküymüş gibi davranılmasını engeller.

2 Yazar, çocuk yetiştirmenin bütün bir toplumun görevi olduğu, çocuğun sağlıklı bir yetişkin olmasında bütün bir toplumun etkin rol oynadığı anlamına gelen “It takes a village to raise a child” atasözüne gönderme yapıyor. (çevirenin notu.)

3 Orijinal metinde geçen ifade “right of self-ownership”tir. Bu ifade ile kastedilen, bireyin fiziksel ve zihinsel bütünlüğü üzerinde karar verme hakkının, yine bireyin kendisine ait olmasıdır. (çevirenin notu.)

Ancak, Rothbard yine iddia etmektedir ki, çocuğun ferdî otonomi hakkına sahip olması, başkalarını, ve bu arada anne-babayı, bu hakkı çiğnemekten men etmesine rağmen, çocuğun bu hakkı anne-baba nezdinde çocuk için “besleme, giyimini temin etme ya da eğitme *hukuki yükümlülüğü*”⁴ yaratmaz. “Bu yüzden hukukun, ebeveyni bir çocuğu beslemesi veya canlı tutması yönünde zorlaması uygun değildir.” Başka bir ifade ile, anne-babalar çocuklarını istismar edemez ama ihmal edebilir. Onların bu davranışları, gayrı-ahlaki olabilir, ama bu davranışın yasa-dışı olarak değerlendirilmesi uygun değildir.

Rothbard’ın argümanındaki temel varsayım şöyledir: Ebeveynlik beslemek ve giydirmek yükümlülüklerini içerirse, bu, anne-babaların olumlu edimde bulunmaya zorlanmaları anlamına gelir ve bu durum ebeveyni kendi haklarından mahrum kılar. Çünkü Rothbard’ın liberteryenizm anlayışı kökenini doğal haklar teorisinde bulur ve onun “saldırmazlık aksiyomu” dediği şeyle başlar, buna göre devletin (zor kullanmayı kendisi başlatmamış olan) bireyi belirli bir şekilde davranmaya zorladığı her durum kişinin saldırıya uğramama temel hakkının ihlali anlamına gelir. Bu argümana cevap, anne-babaların, çocuk dünyaya getirerek, çocuklarını koruma yükümlülüğünü bir şekilde gönüllü olarak kabul ettikleri yönündedir, bu yüzden çocuk sahibi olmak anne-babalar nezdinde bir nevi sözleşmesel bir yükümlülük getirir. Bu durumda anne-babaların çocuklarını ihmal etmemesini sağlamak bir zor kullanma meselesi değil, sözleşmenin meşru bir biçimde icra edilmesi meselesidir.

Rothbard’ın bu eleştiriye cevabı, “yaratma argümanı” dediği şeyin tuhafliğini gözler önüne sermek amacıyla birkaç karşı örnek getirmek olmuştur. Rothbard haklı olarak, bir önceki paragraftaki eleştirinin tecavüz sonucu dünyaya gelen çocuk için nasıl doğru olabileceğini sorar. Ama sonra; üvey ebeveynlik, koruyucu ebeveynlik ya da himayenin, eğer bu durumlardaki anne ya da babalar çocuğun dünyaya getirilmesinde rol oynamamışsa, nasıl meşru olabileceğini de sorar. Rothbard bu tartışmada, çocuğu koruyup gözetme yükümlülüğünün yalnızca çocuğun dünyaya gelmesine cinsel birleşme yoluyla katkıda bulunmaktan, yani biyolojik faktörden değil; bir çocuğu “birisinin çocuğu” yapmaya ilişkin yasal varsayımlardan geldiği fikrini gözden kaçırmış görünmektedir. Çoğu vakıada biyolojik faktör ve yasal varsayımlar bir arada bulunur, biyolojik anne-babalar çocuğa sahip çıkma yönünde harekete geçerler ve böylece çocuğu sahiplenmekle beraber gelen bazı yükümlülüklerle de rıza gösterirler. Öte yandan, üvey anne-babalar, ebeveyn haklarını elde edebilmek için, belki de biyolojik ebeveynlerden bile daha açık bir biçimde,

4 İtalik vurgu orijinal metne ait. (çevirenin notu.)

yasal sistem içinde icraî adımlar atmak zorundadırlar; ki bu durum, üvey anne-babaların, ebeveyn haklarının yanında, çocuğa yönelik bazı sorumlulukları kabul ettiklerinin daha açık bir göstergesidir. Rothbard'ın değindiği diğer tüm örnekler aynı türden bir analizle cevaplanabilir.

Anne-babaların ebeveyn haklarını ileri sürerek ve buna müteakbil yükümlülükleri kabul ederek çocuğa kendi çocukları gibi muamele etmek üzere olumlu edimde buldukları anda ebeveyn yükümlülükleri ortaya çıkar. Bu bağlamda, çocuğu hastaneden alıp eve götürmek, sahipsiz bir mülk üzerinde hak iddia etmeye⁵ benzer: Anne-babalar çocuğun kendilerine ait olduğunu başkalarına ilan ederler ve böylece ebeveyn haklarının uygulanmasıyla gelen koruma sorumluluklarını kabul ederler. Eğer insanlar dünyaya getirdikleri çocuğun bakımını üstlenmek istemiyorlarsa, çocuğun bakımını üstlenmesi için bu hak ve sorumlulukları kabul eden bir başkasını bulmakla yükümlüdürler.

Çocuklar korunmak zorundadır ve bu korumayı sağlayan kişinin kim olacağına karar vermek çocuğun elinden gelmez. Bu sebeple, ebeveyn hak ve sorumluluklarını kabul ettiklerinde, anne-babaların tarafı oldukları anlaşma doğrudan çocukla yapılmaz. Bu, çocuk dışındaki herkesle yapılmış zımni bir anlaşmadır ve bu anlaşma anne-babaların çocuğun korumasını sağlamak ya da sağlayacak birini bulmak yönündeki *de jure*⁶ yükümlülüklerini ortaya çıkaran ebeveyn haklarını kullanmaya *de facto*⁷ olarak başladıkları anda oluşur. Her türlü istismar, şiddet ve aşırı ihmalin liberteryen bir dünyada dava edilebilir olmasının sebebi budur. Ebeveyn haklarını kabul etmek, ancak bu haklarla beraber gelen yardıma muhtaç çocuğun bakım yükümlülüklerini reddetmek, bir tür sözleşme ihlalidir. Tekrar etmek gerekirse, mevzubahis zımni sözleşme çocukla değil, çocuk dışındaki herkesle yapılmış bir sözleşmedir. Küçüklerin yardıma muhtaç durumu göz önüne alındığında, birinin onların bakımını üstlenmesi gerekir ve ebeveyn haklarını kullanma yönünde hareket edenler eş zamanlı olarak bakım yükümlülüğünü kabul ettiklerini topluma ilan ederler. Tarih boyunca vaftiz, isim koyma, namakaran⁸ gibi çeşitli törenlerle bu fikri sürdüren bir çok dini geleneğe şahitlik ettik. Bu gelenekler, ebeveyn haklarının elde edilmesi ve sorumlulukların kabul edilmesinin topluma ilanının önemi sebebiyle varlıklarını devam ettirdi.

5 "sahipsiz bir mülk üzerinde hak iddia etmek" olarak çevirdiğimiz ifade, orijinal metinde "homesteading" olarak geçmektedir. Bu kavram sahipsiz bir malın mülkiyetinin, bu malı sahiplenmek anlamına gelecek bazı davranışlar sergilenerek iktisap edilmesi durumunu ifade eder (homestead principle). (çevirenin notu.)

6 "hukukî". İtalik vurgu çeviriye ait. (çevirenin notu.)

7 "fiili". İtalik vurgu çeviriye ait. (çevirenin notu.)

8 Hindu geleneğinde bebeğe isim verme töreni. (çevirenin notu.)

Rıza Çeşitleri

Rothbard'ın argümanının dayandığı nokta, klasik liberal gelenekte hak ve sorumlulukların meşrulaştırılmasında rızanın merkezîliğidir. Rızanın model örneği uzlaşmış değiş-tokuşa ilişkin yazılı sözleşmede gördüğümüz açık rızadır. Öte yandan, hukuk felsefecisi Tom W. Bell'in ileri sürdüğü gibi, bu tür rıza, bir davranışın geçerliliğini meşrulaştırma kabiliyeti değişkenlik gösterecek olan, derecelenmiş rıza ve reddetme ölçeğinin bir ucunda yatar. Bell'in ölçeği "açık rıza"dan "zımnî rıza"ya oradan da "varsayımsal rıza"ya geçer ve varsayımsal, zımnî ve açık reddetme şeklinde devam eder. Tıpkı her iki tarafın belirli edimleri gerçekleştirmeye yönelik anlaşmasını gösteren sözleşmesel dilin rızanın en güçlü biçimi olması gibi, belirli edimleri kabul etmeme yönündeki iradeyi gösteren açık sözleşmesel dil de reddetmenin en güçlü biçimidir.

Bell'in dereceli rıza çerçevesi, bize, anne-babaların ebeveynliğin hak ve yükümlülüklerini kabul etme süreçleriyle ilgili konuşma yöntemi verir. Evlat edinme, ki burada anne-babalar ebeveynlik haklarını elde edebilmek için icraî yasal adımlar atarlar, açık rızanın birçok karakteristik özelliğini taşır. Çocuk dünyaya getirmek ve bu çocuğu hastaneden alıp eve götürmek ise, aksine, evlat edinmedeki yasal süreçte görülen açık rızayı içermez. Bell'in vurguladığı gibi, açık rıza, rızanın vasıflanlanmasında standart olma özelliğini sürdürmektedir ve diğer biçimdeki rızalar açık rızaya yakın oldukları ölçüde güçlüdür. Biyolojik ebeveynler açık rıza yönünde hiçbir adım atmamalarına rağmen, çocuk yapmaya, hamileliğin sürdürülmesine ve doğumdan sonra çocuğun evde tutulmasına ilişkin açık kararlar silsilesi, açık rızaya yakın bir dereceye gelen çok güçlü bir zımnî rıza oluşturmaktadır; anne-babaların yasal hak ve yükümlülükleri kabul ettiklerini açıkça beyan ettikleri tek bir an olmasa bile.

Dereceli rıza yaklaşımı, Rothbard'ın anne-babaların yasal olarak çocuklarını ihmal edebilmeleri gerektiği yönündeki, mantıken tutarlı ama nahoş yargısından kurtulmamıza da imkan verir. Rızanın açık rıza ile rıza vermeme arasında değişen iki seçeneğe bir karar olmadığını kabul ettiğimizde, ebeveynin çocukla ilgili yükümlülükleri görüşünü inşa edebiliriz. Bu yükümlülükler, anne-babaların ebeveyn haklarını ileri sürmek amacıyla çeşitli biçimde hareketler sergileyerek üstlendikleri sorumluluklara ilişkin açık ya da zımnî kabullerinden doğar. Hak çıkarma özelliğine güçlü bir biçimde sahip olan çeşitli rıza biçimleri vasıtasıyla bu sorumluluklar kabul edildikten sonra, bu sorumlulukların yerine getirilmesinde kusurluluk, kanuni işlem için meşru temel teşkil edecektir.

Ebeveyn Haklarının Karşılaştırmalı Politik Ekonomisi

Ebeveyn hakları ve yükümlülükleri hakkındaki bu yaklaşım kamu politikasına nasıl aktarılacaktır? Gazeteler çocuklarının yüksek menfaatlerine açıkça aykırı kararlar veren anne-babalar hakkındaki haberlerle dolu. Bu vakıalar devlet ya da başkalarının söz konusu ebeveyn davranışlarını durdurmak üzere harekete geçmesini zorunlu kılar mı? Ve anne-babalar mükemmel değilse, devlet ya da aileye müdahalede bulunan başka kurumların onlardan daha iyi ebeveynlik yapacağı kesin mi?

Hayek'in temel anlayışlarından bir diğeri de; hiçbir toplumsal kurum dizisinin, insan davranışları hakkında baştan sona bütün bir bilgi ve güdülenme çeşitliliği üzerinde hareket edemeyeceğidir. Bunun yerine, daha iyi çalışan kurumları aramalıyız ve daha iyiye karar vermede Hayek'in standardı, kurum içi aktörlerin yanlışları konusunda, onları bilgilendiren ve bu yanlışların düzeltilmesi için teşvik edici yerleşik güçlü yöntemler geliştiren kurumları tercih etmekten yana olmuştur. Seçilen kurumlar dizisinde yalnızca kusur olması, başka bir alternatifin tercih edilmesi için kendiliğinden bir sebep teşkil etmez. Alternatifin, mevcut düzenin hatalarından gerçekten ders çıkarıp çıkarmadığını sormamız gerekir. Bu çerçeveyi kusurlu ebeveynlik ve devletin rolü meselesine de uygulayabiliriz.

Fiziksel istismar haricinde, çocuğun ihmale uğradığı bir durumu düşünün. Anne ve baba devamlı olarak sıcak kıyafet, düzenli ve besleyici beslenme ya da tıbbi bakım temin etmek açısından çocuklarına yeterince özen göstermiyor. Ayrıca çocukları kimsenin gözetiminde olmadan uzun süre evde yalnız başına de bırakıyorlar ve çocuklardan hiçbiri 10 yaşından büyük değil. Çocukların hiçbir yakın fiziksel tehlikeyle karşı karşıya olmadığını varsayın. Bu durumu "ebeveyn kusuru" olarak nitelemek ve çocuk koruma servisinden olaya müdahale etmesini, hatta belki çocuğun bu evden alınması istemek cazip görünebilir. Bu cazibe karşısında sormaya değer ilk Hayekyen soru, "ve çocuklara ne yapmalı?" şeklindeki karşılaştırmalı sorudur. Devletin çocuklar için bakım sağlaması alternatifini, çocukların hal-i hazırdaki durumundan, son kertede gerçekten daha iyi midir?

Alternatifin koruyucu aile olduğunu düşünün. Koruyucu aile kurumunun bir ilerleme sağlayacağına kuşku duymak için; koruyucu ailelerin, özellikle de çocuğun gerçekten velisi gibi davranma saikinin daha zayıf olduğu kısa süreli yerleştirmelerin, problemleriyle ilgili yeterince ampirik delil mevcut. Küçük çocukların anne-babalarından alınarak yabancılara verilmesinin, onlar

üzerinde oluşturacağı psikolojik etkileri de hesaba kattığımız zaman, karşılaştırmalı analizde aileye müdahale etme fikri iyice zayıflıyor.

Buna ek olarak, kusurlu ebeveynlik durumlarında kusurlu anne-babaların daha iyi performans göstermesine yardım etmek için; devreye sokulabilecek devlet dışı sivil toplum kuruluşlarının (örneğin, bir dini kuruluş, bir semt grubu, geniş ailenin üyeleri vs.) mevcut olup olmadığını da sorabiliriz. Özel olarak ihmal örneğinde, sorunlar çoğu zaman, yalnızca kötü ebeveynlikten ziyade, ekonomiktir. Anne-babalar başkalarının yeterli olarak göreceği derecede bakım sağlayabilmek için fazla fakir olabilirler ve/ya o kadar çok çalışıyorlardır ki çocukları gözetmek; yemek yapmaya, alışveriş etmeye ya da çocukları doktora götürmeye zaman bulmak çok zorlayıcı olabilir. Bu durumlarda, yukarıda değinilen sivil toplumdaki çözüm çeşitleri, aslında çocuğu iyi niyetli anne-babaların evinden ayırmaya göre çok daha uygundur. Hayekyen perspektife göre devlet müfahalesinin karşı karşıya olduğu problemlerden biri, bir çözüme ulaşmak için her olayın gerekli bütün detaylarını yeterince bilme problemi. Genel olarak, aileye en yakın olanlar mevcut problemleri bilmek açısından en iyi konumdadırlar; etkili bir çözüm hayal ederler ve bu bilgiyle hareket etme saikine sahiptirler. Ailenin yerel çevresi ile karşılaştırıldığında, onlarca dosya sahibi bürokratların yeterli bilgi ve güdülenmeye sahip olmaları olası değildir.

Aile hakkındaki özel konularda pek fazla yazmamış olmasına rağmen, Hayek'in teorik çerçevesi; güçlü ebeveyn haklarına neden sahip olmamız gerektiği, neden bu hakların çocuğu koruma yönünde bazı yükümlülöklere karşılık geldiği ve ebeveynlikte kusurlu hareket etmenin devlet müdahalesi için neden yeterli şart olmadığı ile ilgili düşünmek için bize yol gösteriyor. Hayek'in daha doğru anlaşılması, ailelere yönelik bu tür müdahalelerin hem gereksiz hem de amaca aykırı olduğunu anlamamız için bize yardımcı oluyor ve böylece free-range kids hareketi ve onun mücadelesi –ki bu mücadele, ifadesini Yüksek Mahkeme'nin 1925'teki bir kararında “anne-babaların ve vasilerin, kontrolündeki çocukların yetiştirilmesi ve eğitimini yönetme özgürlüğü” sözleriyle bulmuştur– için entelektüel destek sağlıyor.